

REFLEXIÓNS SOBRE AS ESIXENCIAS CIENTÍFICAS DA HISTORIA DA TRADUCCIÓN¹

Jean Delisle
Universidade de Ottawa

Le danger de l'histoire est qu'elle paraît
facile et en l'est pas.

Paul Veyne²

O perigo da Historia é que semella fácil pero non o é

Dende hai 25 anos, máis ou menos, as investigacións no campo da historia da lingüística experimentaron unha efervescencia tal que se pode afirmar que se trata dunha disciplina absolutamente nova, fundada sobre o ano 1970 (Christmann 1987: 235). Para o lingüista R. H. Robins (1978: IX), este interese é sinal de que a lingüística chegou á súa madurez. A partir de entón os lingüistas son conscientes da transcendencia que adquiriu a historia da súa disciplina, e séntense orgullosos diso.

O interese pola historia da traducción, que se está incrementando, é motivo de alegría. Varios observadores decatáronse de que dende hai algúns anos a exploración histórica coñece un éxito sen precedentes en traductoloxía. Un deles, José Lambert (1993a: 91), acerta ó ver «un lien entre l'historiographie de la traduction et le besoin de légitimation d'une discipline nouvelle»³. A traductoloxía, campo de estudos en pleno auxe, non pode permitirse prescindir de volver ás fontes. Máis ca nunca, necesitamos historiadores da traducción (Lambert 1993b: 22).

1. Conferencia inaugural do *II Simposio de Traducción* organizado polo Departamento de Filoloxía Galega da Universidade de Vigo e maila ATG, pronunciada o 14 de decembro de 1995.

2. *Comment on écrit l'histoire, essai d'épistémologie*, Paris, Le Seuil, 1971, p. 267.

3. "Un vencello entre a historiografía da traducción e a necesidade de lexitimar unha nova disciplina".

Vou, pois, falar sobre a historiografía da traducción, é dicir, sobre as investigacións dedicadas á historia das traduccions. Paréceme oportuno reflexionar sobre este campo de estudos relativamente novo, se se quere consolida-las súas adquisicións, defini-los seus obxectivos, puntualiza-los seus métodos de investigación, aclara-las súas esixencias científicas e logra-los mellores resultados posibles nas aplicacións pedagóxicas. A miña exposición terá tres partes. Na primeira, tratarei de responde-la dobre cuestión: ¿Quen son historiadores da traducción? e ¿Cal é a natureza dos seus traballos? Na segunda parte examinarei, desde un punto de vista epistemolóxico, o que, na miña opinión, non podería chegar a se-la historia da traducción tal como a concibo eu. Finalmente, na terceira e derradeira, vou facer unha descrición sumaria ó xeito que usan os historiadores profesionais, é dicir, os historiadores universitarios, para defini-la historia hoxe en día; e tratarei de sacar desta definición algunhas leccións útiles para os historiadores da traducción.

I. Os historiadores da traducción e mailos seus traballos

Non está de máis preguntármonos quén son os historiadores da traducción. A historia da traducción é, na actualidade, materia de ensino nos centros de formación de tradutores e intérpretes. Resulta difícil de imaxinar un programa de estudos universitarios desta titulación que non inclúa algún curso de historia xeral da traducción. Os futuros especialistas da comunicación interlingüística e intercultural precisan adquirir-lo sentido da evolución das culturas e iniciárense nas estratexias da traducción practicadas polos tradutores de antano⁴. O coñecemento destas estratexias sérvenos para esclarece-las opcións razoadas que tiveron que tomar na práctica cotiá da súa profesión. Dito doutro xeito, ó estudiármolas distintas técnicas de traducción aplicadas polos tradutores do pasado, poderase constata-la relatividade dos conceptos de fidelidade e equivalencia e descubrir que a realidade é moito máis complexa do que permite pensa-la aporía: «¿Hai que traducir literal ou libremente?». Eu, como Lieven D'Hulst (1994: 12-13), considero que é indispensable poñer-la historia da traducción ó servizo da traductoloxía e do seu ensino, para que o futuro tradutor poida adquirir un coñecemento o máis amplo e completo posible da profesión escollida e sen o cal corre o risco de non chegar a ser máis ca un técnico da traducción de curto alcance.

Deste xeito, o ensino recruta para Clío novos servidores: certo número

4. «If translation studies is not supposed to only train translators, it can turn its attention to the analysis of the enormously important part that translation has played in the development and evolution of cultures» (Lefevere 1993: 240). A lingüística proclama con Antoine Meillet que calquera feito lingüístico é a manifestación dun feito de civilización.

de profesores fixéronse historiadores «xeneralistas» da traducción. Na miña opinión, é un fenómeno novo na traductoloxía. No mellor dos casos, estes historiadores esfórzanse en descubri-lo *continuum* do pensamento traductolóxico, dando a coñece-los grandes tradutores da historia e a maioría das polémicas máis importantes que se produciron na práctica da traducción. O número destes xeneralistas non é aínda moi elevado, pero todo nos fai crer que vai ir aumentando.

Sen embargo, trabucaría-se quen crese que os historiadores da traducción só se recrutan nas escolas e centros de traducción. Tamén se interesan en certos aspectos da historia da traducción, xa desde os vellos tempos, os especialistas en estudos da antigüidade, os filólogos, os lingüistas, os anglicistas, os especialistas en historia literaria (sexan medievalistas, especialistas no século XVI ou comparatistas), os historiadores das ciencias, os historiadores da Biblia e numerosos especialistas doutras disciplinas, ás veces, moi afastadas da traducción⁵. Un historiador xeneralista aproveitarase dos estudos interesantes de numerosos especialistas das ciencias humanas, sen importarlle que aqueles tratasen ou non a historia da traducción. O terreo sen explorar é inmenso. Onde queira que o historiador dirixa as súas olladas sempre atopa o traballo de tradutores e intérpretes. A traducción, xa se sabe, abrangue case tódolos coñecementos.

Vouloir écrire une histoire de la traduction, c'est essayer de répondre à toute une série de questions. Depuis quand traduit-on? Pourquoi traduit-on? A-t-on toujours traduit de la même façon? Et la liste pourrait s'allonger. C'est à dire que l'entreprise est vaste. Étudier l'histoire de la traduction, en effet, équivaut en quelque sorte à reprendre l'histoire du monde, l'histoire des civilisations, mais par le biais de la traduction (Van Hoof 1991: 7).⁶

Non obstante, «ninguén pode ser experto en todo», afirma Erasmo nun dos seus adaxios. De aí a necesidade da colaboración interdisciplinar. As investigacións na historia da traducción esixen a axuda e mailo apoio mutuos. O que R. Robins (1978: XIII) di sobre a historia da lingüística aplícase literalmente á historia da traducción.

No one person can possibly claim first-hand knowledge or anything like it over the whole. He who is master of one area of specialization must accept

5. Theodore Savory (1896-?), autor de *The Art of Translation* (c1957, 1968), era zoólogo. Estaba especializado en aracnoloxía, é dicir no estudio das arañas.

6. «Querer escribir unha historia da traducción equivale a tratar de contestar a toda unha serie de cuestións: ¿Desde cando se fan as traduccions? ¿Por que se fan? ¿Sempre se fixeron do mesmo xeito? Pode ser unha lista de preguntas aínda máis longa. Ou sexa, que o traballo é longo. Estudia-la historia da traducción, en efecto, equivale, en certo modo, a volver a considera-la historia do mundo, a das civilizacións, pero polo camiño da traducción» (Van Hoof 1991: 7).

the secondary and tertiary work of others for the background of his special period and its predecessors and successors; and anyone rash enough to try to write on the history of linguistics overall is even more at the mercy of other people's scholarship, just as he is, to a far greater extent, indebted to them and to their prior labours.⁷

Teranse, pois, que negociar alianzas entre as disciplinas próximas ou afastadas. A historia da traducción sitúase na encrucillada de disciplinas converxentes apoiándose, amparándose e complementándose unhas ás outras.

O sistema de produción na historiografía da traducción é complicado, fragmentario, ás veces desordenado, porque os temas dignos de atraer a atención dos investigadores son dunha variedade abraiante (Radó 1964, 1965, 1985). Non é de estrañar que as investigacións adoptasen os rumbos máis diversos. Ata agora, os historiadores da traducción produciron un número xa considerable de traballos, de calidade evidentemente desigual. Velaquí un breve inventario de temas na seguinte enumeración: grandes panoramas internacionais⁸, análise da evolución da traducción nun país (por exemplo nos Países Baixos e en Flandres; a traducción na URSS); estudos de traducción dun tipo de documentos particulares (textos científicos na China, médicos en Occidente); historia das traduccións da Biblia; estudos dun período determinado (os abásidas, a Idade Media); semblanzas ou biografías de tradutores; estudos dedicados a un xeito particular de traducir (*les belles infidèles*, a reconstrución da «historicidade»⁹); estudos sobre a difusión e a recepción das obras traducidas dun escritor (Cervantes en Francia, Shakespeare en Europa) ou dunha obra (*Orlando Furioso* de Ariosto en Francia); memoria dunha sociedade profesional ou dun gran organismo de traducción; memoria dunha disciplina adxunta á traducción (como pode se-la terminoloxía), historia temática (ver nota 32), etc.

A disciplina comezou así a dotarse de instrumentos de investigación: escolmas, bibliografías, dicionarios de tradutores, repertorios de historia-

7. «Posiblemente, ningún pode pretender un coñecemento de primeira man, ou algo semellante a iso, sobre o conxunto". O que sexa un mestre nunha área de especialización debe acepta-los traballos complementarios doutros investigadores sobre o contexto deste período especial, sobre as súas orixes e consecuencias; e calquera que se atreva a escribir sobre o conxunto da historia da lingüística estará aínda máis á mercé das investigacións doutros colegas, da mesma maneira en que está, en grande maneira, en débeda con eles e cos seus traballos anteriores».

8. Estes frescos históricos cobren fundamentalmente o Occidente e o Medio-Oriente. Penso especialmente nos de Kelly (1979), de Renér (1989), de Van Hoof (1991) e de Ballard (1992).

9. Termo empregado por Georges Mounin (1993: 93 e *passim*) para describi-las traduccións producidas no século XIX por tradutores como Paul-Louis Courier, Émile Littré, Stéphane Mallarmé, Joseph Bédier e Leconte de Lisle.

dores da traducción¹⁰, etc. Xa existe unha enciclopedia da traducción para o chinés e o inglés (Chan Sin-Wai et Pollard 1995), e estanse a elaborar, polo menos, tres enciclopedias máis. En cada unha delas o apartado «historia» ocupa un espazo nada reducido. Constatase que, a partir dos anos setenta, o ritmo de publicacións de carácter histórico vai acelerándose. A todos estes traballos engádesse unha manda de artigos que aparecen nas revistas científicas. Eu son dos que se lamentan de que aínda non haxa revistas dedicadas exclusivamente á historia da traducción.

Velaí algúns dos grandes eixos de pescuda na historia da traducción. A meirande parte dos traballos foron elaborados por traductólogos xeneralistas ou por especialistas doutras disciplinas, en poucos casos por auténticos historiadores avezados en técnicas de investigación histórica. Seméllame, pois, importante que os autores destes traballos saiban cómo os historiadores profesionais conciben, hoxe en día, a ciencia da historia, cáles son as regras e convencións que gobernan a escrita da historia e cáles son as calidades que teñen os bos historiadores¹¹.

Non vos vou dicir nada de novo ó lembrar que, durante séculos, a concepción da historia evolucionou moito nos obradoiros de Clío. Xa nas orixes, Tucídides non escribe a historia do mesmo xeito ca Herodoto (volveremos sobre o tema). Para Cicerón e Quintiliano, a historia é unha ponla da elocuencia: o historiador debe cativar, emocionalos seus lectores¹². Do mesmo modo, pódese diferencia-lo xeito da traducción dos clérigos historiadores do Medioevo, o dos humanistas do Renacemento, o dos do Século das Luces, en

10. O Comité para a Historia da Traduction da Federación Internacional de Traductores publica, dende 1991, un *Répertoire mondial des historiens de la traduction*. A terceira edición (1996) recensou máis de 150 historiadores duns vinte países (Delisle e Woodworth 1996).

11. O autor que, ó meu ver, reflectiu mellor o estado da cuestión foi Edward H. Carr (1892-1982) nun libríño convertido nun clásico, *What is History?* (1961). Débese consultar tamén Marc Bloch, *Apologie pour l'histoire ou Métier d'historien* (redactado en 1941-1942, publicado postumamente en 1949 por Lucien Febvre e reeditado en 1993 por Étienne Bloch); Lucien Febvre, *Combats pour l'histoire* (1953); R. G. Collingwood, *The Idea of History* (1956); John H. Trueman, *The Anatomy of History* (1967) e as dúas obras de Guy Thuillier e Jean Tulard, *Le Métier d'historien* (1991) e *La Méthode en histoire* (1993). Estas dúas últimas publicacións están dirixidas ós historiadores afeccionados.

12. Non se pode explicar nin a obra nin a vida de Cicerón prescindindo da elocuencia, que impregna a súa concepción da traducción. Pasa o mesmo con Quintiliano. O primeiro escribe: «Pasei ó latín os dous máis sonados discursos dos dous áticos máis elocuentes, Esquino e Demóstenes [...]; púxenos en latín, non como traductor senón como orador [...]» (Cicéron 1921: 111). Quintiliano, pola súa parte, afirma: «Do que trato agora é a maneira máis segura para adquirir riqueza verbal e facilidade na elocuencia. Os nosos vellos oradores non coñecían nada mellor para isto que traducir do grego ó latín. É o que L. Crassus [...] di ter practicado moito, e o que o propio Cicéron se recomendaba a si mesmo ben a miúdo» (citado par Horguelin 1981: 21).

particular o de Voltaire¹³, o dos positivistas do XIX (século da historia-erudición) ou mesmo o dos historiadores contemporáneos que practican o que se adoita chamar «a nova historia». Non teño intención de dar unha visión xeral da historiografía¹⁴. Se hai cen modos de escribi-la historia, pode habelos bos e malos. Por iso, antes de seguir, imos considerar cales serían as malas maneiras de pensar e practica-la historia da traducción.

II. Como non hai que escribi-la historia da traducción

Estimo que hai, polo menos, cinco maneiras de escribi-la historia que non corresponden ás esixencias modernas da investigación histórica.

1. Eliminemos de entrada a forma da crónica ou dos anais, que consistiría en desenrola-la película cronolóxica de sucesos relativos á traducción, sempre que sexa factible. En troques, unha cronoloxía de sucesos acontecidos na historia da traducción no transcurso dun período ben delimitado podería resultar útil. As cronoloxías semellantes figuran a miúdo nas obras da historia xeral (Duby 1987: 346-350).

2. Recompila-las traducións producidas no pasado tampouco sería unha maneira de escribi-la historia da traducción. A historia dun país non se reduce a unha lista de batallas. A historia-traducións non vale a penas máis cá historia-batallas, historia de sucesos. Dito iso, os repertorios de traducións poden ser tan útiles coma as cronoloxías. A obra de Paul Chavy, *Traducteurs d'autrefois* (1988) é, seguramente, un modelo de xénero.

3. A historia da traducción non podería tampouco adopta-la forma dunha compilación de testemuños, ideas preconcebidas ou xeneralidades sobre a traducción. E, sen embargo, non é a materia o que falta. Sobre a enorme cantidade de observacións que deixou a cohorte de tradutores a partir de Cicerón, G. Mounin (1976: 89-90) emitiu este severo xuízo:

[I]l s'agit toujours de réflexions littéraires, qui constituent une masse énorme de témoignages plutôt que de recherches, une accumulation d'intuitions, des collections de recettes ou de généralités, voire de banalités répétées de siècle en siècle, ou encore de formulations catégoriques indémontrées, mêm-

13. É Voltaire quen forxa a expresión «philosophie de l'histoire», expresión tomada por Hegel, e logo polos historiadores positivistas do século XIX. Voltaire, Hegel e os positivistas darán un sentido lixeiramente diferente a este concepto (Collingwood 1956: 1).

14. Sobre a historia da historia, deberase le-la excelente síntese de Charles-Olivier Carbonell, *L'Historiographie* (1993) e a obra de Guy Thuillier e Jean Tulard, *Les Écoles historiques* (1990).

lées avec une richesse extraordinaire de faits concrets bien observés: un praticisme et un empirisme de très bons artisans.¹⁵

Para G. Mounin, esta morea de observacións non constitúe un saber organizado, un punto de vista que el xa expresou na súa famosa obra *Les Problèmes théoriques de la traduction*¹⁶. Habería moito que dicir sobre esta cita; en particular, é inexacta a afirmación de que só os tradutores literarios deixaron testemuños sobre o seu traballo («Il s'agit toujours de réflexions littéraires...»). Mais conveñamos con Mounin en que se pode coleccionar *ad infinitum* o que os tradutores do pasado escribiron sobre a súa profesión sen que isto constituía, xa que logo, unha teoría coherente da traducción, nada máis ca unha síntese histórica.

4. Para lembra-los tradutores de onte, a historiografía da traducción tampouco debería adoptar-la forma de relatos anecdóticos sobre a traducción. Se é verdade que a anécdota é o sal que corrixe a insipidez dos feitos, debe cumprir unha esixencia triple: a) Ser «verdadeira», é dicir, non pertencer á lenda; b) ser «verificable», ou sexa, apoiada por unha fonte fidedigna, cando menos; e c) ser «pertinente», ou sexa, significativa. Para ilustra-lo que dixen, velaquí tres anécdotas de valor histórico desigual:

Primeira anécdota. Parece que na antiga Cartago, no século IX a. C., os tradutores constituían unha especie de caste privilexiada que gozaba de privilexios. Os seus membros levaban a cabeza rapada e, como signo distintivo, levaban unha tatuaxe que representaba un papagaio. O papagaio tiña as ás pechadas se o intérprete dominaba só unha lingua estranxeira ou as ás despregadas se coñecía varias. Esta anécdota é interesante de seu, porque nos informa sobre o modo primeirizo de clasifica-los intérpretes. A desgracia é que ata agora ninguén fose capaz de presentar unha proba irrefutable do asunto.

Segunda anécdota. Ó final da súa obra, Theodore Savory (1968: 83-84) escribe que temos tódalas razóns para crer que o triste destino de Hiroshima podería se-la consecuencia dun erro da traducción. Ó remata-la conferencia de Postdam (1945), Stalin, Truman e Churchill dirixiron un ultimato ós xapo-

15. «Trátase sempre de reflexións literarias que constitúen unha masa enorme de testemuños máis ca de investigacións, unha acumulación de intuicións, de coleccións de receitas, de xeneralidades, incluso de banalidades, repetidas de século en século ou mesmo de fórmulas categóricas sen probar, mesturadas cunha riqueza extraordinaria de feitos concretos ben observados: un praticismo e un empirismo de moi bos artesáns» .

16. «Mais, dans les cas les meilleurs, ils [les traducteurs] proposent ou codifient des impressions générales, des intuitions personnelles, des inventaires d'expériences, et des recettes artisanales. En rassemblant, chacun selon son gré, toute cette matière, on obtient un empirisme de la traduction, jamais négligeable, certes, mais un empirisme» (Mounin 1963: 12).

neses esixíndolle-la súa rendición. A resposta dos xaponeses incluía a palabra *mokusatsu*, palabra que lle daba á súa mensaxe o contido seguinte: “Darémosvos a coñece-la nosa resposta despois de discutírmola cuestión”. Na versión inglesa que chegou a Washington *mokusatsu* foi traducida polo verbo *to ignore*, o que, evidentemente, modificaba radicalmente o sentido da mensaxe dos xaponeses que, segundo esta versión, manifestaban o seu rechazo. Para Savory, iso puido se-lo que acabou de convence-los estadounidenses para bota-la súa bomba asasina sobre Hiroshima. Mais, ¿de onde sacou Savory esta información? ¿De documentos oficiais? ¿Auténticos? ¿Puido coñece-la mensaxe orixinal e a versión traducida? O autor mantén o silencio sobre as súas fontes ¿Quen nega que os servicios de propaganda estadounidenses inventaron esta anécdota para diminuí-la responsabilidade dos Estados Unidos cando se coñeceu a amplitude da hecatombe? ¿Mentira oficial? ¿Desinformación? Todo é posible.

Terceira anécdota. No século IX, en Bagdad, o califa al-Ma'mûm pagáballe ó seu traductor Hunayn ibn Ishâq o equivalente en ouro do peso dos manuscritos traducidos. O coñecemento deste feito, testemuñado polos documentos da época, infórmanos sobre a importancia que o califa atribuíña ás traducións, que tiñan un moi alto «prezo» ós seus ollos, e así mesmo sobre a estima de que gozaba o traductor. Ademais, como se informa que este escribía as traducións encol dun papel especialmente groso e de moito peso –quen non o faría–, pódese deducir que Hunayn non estaba despegado dos bens terreaus, e quizais incluso estaba ávido de intereses. En todo caso, enriqueceuse considerablemente.

Para un historiador rigoroso, estas tres anécdotas non teñen o mesmo peso científico. Soamente a terceira ten un valor histórico e pode figurar nos manuais de historia; é a única na que se cumpren os tres requisitos científicos anteriormente enumerados: é verídica, verificable e pertinente. A falta dunha proba documental fiable, necesariamente hai que sospeitar da veracidade das outras dúas anécdotas¹⁷. Mentres a súa autenticidade non sexa demostrada, non deben pasar ós anais da historia.

5. En fin, a historiografía da tradución tampouco debería ser unicamente unha colección de biografías de tradutores ou de teóricos, por eminentes que sexan. “Good biography makes bad history”, afirma Edward H. Carr (1964: 45). Con esta fórmula lapidaria que ten o valor dunha *boutade*, Carr quere facer comprender que o historiador debe trata-lo individuo como parte dun todo e que, contrariamente a unha concepción inxenua da historia, é falso crer que son os individuos os que moldean ou orientan deliberadamente a

17. «[L'] historien, d'instinct, n'a que méfiance pour un ouvrage dépourvu de références, de notes, et dont il ne peut, par suite, *vérifier* les assertions» (Thuillier et Tulard 1993: 106).

gran marcha da evolución humana. Son moitos máis os produtos da evolución histórica cós seus artesáns¹⁸.

Dito isto, as biografías elaboradas segundo as regras da arte e cun grande rigor científico (exclúense as biografías noveladas) poden fornecer unha contribución esencial ós estudos sobre a tradución. Ver máis claro na vida dun autor é a miúdo ver menos problemas na súa obra. É indispensable coñecer en detalle a vida dun autor representativo dun período, dun movemento, dunha teoría, se se queren detecta-las influencias que experimentou ou que exerceu, se se quere capta-lo que Konrad Koerner (1978b: 44) chama *climate of opinion* que prevalece nunha determinada época, expresión que podíamos traducir libremente por «o clima ambiente intelectual», «a corrente de pensamento dominante»¹⁹, «a atmosfera mental do tempo» (Bloch 1993: 93) ou incluso por «o cheiro do século» tomando unha metáfora de Antoine Rivarol²⁰. Aínda que teña que mergullarse no século que estudia, por moi afastado que estea, o historiador non pode abstraerse das correntes intelectuais da súa época e estas moldean o seu pensamento.

Segui-lo fío do destino persoal comporta, sen embargo, unha chea de atrancos que cómpre saber evitar. É un xénero máis propicio ás paixóns ca á obxectividade serena. O biógrafo non sempre está ausente da biografía. Cando un historiador está disposto a consagrar moitos anos de investigación para facer revivir unha personaxe no seu tempo, é que esta personaxe exerce sobre el unha certa fascinación. Pero en historia, coma no amor, razón e paixón, non sempre dan un bo conxunto. Cando Edmonde Cary (1963: 6) escribe en *Les Grands traducteurs français* que “Étienne Dolet é o noso máis grande

18. Sobre este punto, os historiadores Carr e Collingwood teñen opinións diverxentes: «One of the serious errors of Collingwood’s view of history [...] was to assume that the thought behind the act, which the historian was called on to investigate, was the thought of the individual actor. This is a false assumption. What the historian is called on to investigate is what lies behind the act; and to this the conscious thought or motive of the individual actor may be quite irrelevant» (Carr 1964: 52).

19. K. Koerner (1978b: 21-54) demostrou que Schleicher, Saussure e Chomsky, estes grandes constructores de modelos lingüísticos, estiveron intensamente influenciados pola corrente de pensamento dominante da súa época. E esa corrente xeral, dalgún xeito, deixou a súa pegada nas teorías de cada un deles: a bioloxía e maila botánica no caso de Schleicher; a socioloxía e a psicoloxía no de Saussure; as matemáticas e a física en Chomsky. Impúxoselle ó historiador o coñecemento profundo da corrente de pensamento que produciu a elaboración dun paradigma. Pódese trazar un paralelismo coa historia das invencións. ¿Inventaría Louis Lumière o cinema en 1895 se non tivese por devanceiros a Niepce (fotografía 1826), Edison (lámpada eléctrica 1878; kinoscopio 1891), Eastman (película en rolo 1889) e outros precursores? Louis Lumière non fixo máis que resolve-los últimos problemas técnicos da proxección animada. A invención orixinal é unha cousa bastante rara. Sucede o mesmo cos grandes modelos teóricos: tamén eles son tributarios do seu tempo. Os autores sempre contraen débedas cos pensadores que son máis ou menos contemporáneos.

20. No *Discurso* preliminar da súa tradución do *Inferno* de Dante (1783), escribe Rivarol: «Il doit suffire aux amateurs que la physionomie de Dante et l’odeur de son siècle transparent à chaque page de cette traduction» (citado por Horguelin 1981: 145).

teórico da traducción”, déixase levar pola admiración que sente polo humanismo do século XVI. El vai cara ó ditirambo, tranfórmase en panexirista. Mesmo en 1963, data de publicación da obra de Cary, esta afirmación era esaxerada, como ben viu Michel Ballard (1992:275-276), quen escribe na súa obra *De Cicéron à Benjamin*: «Pensamos que os principios enunciados por Dolet definen claramente unha toma de conciencia da traducción como actividade específica, pero non constitúen un estudio, fundan a penas unha ciencia en razón do seu sucinto carácter»²¹.

Que Dolet introducise na lingua francesa as palabras *Traduction* e *Traducteur*, que enunciase cinco regras xerais de traducción e que fose «esganado» e «queimado na fogueira» por cometer un contrasentido, non abundan para laurealo co título de «o máis grande teórico da traducción».

As boas biografías, sen embargo, contribúen a poñer orde na historia. Por exemplo, a lenda apoderouse de contado de Jacques Amyot (1513-1593). Os biógrafos do traductor de *Vidas paralelas* de Plutarco, copiándose uns ós outros, esaxeraron a miseria dos primeiros anos da vida do traductor, para intentar dar máis sona ós honores que acumulou despois, ascendendo ós máis altos cumes da súa carreira eclesiástica. En 1941, o romanés Alexandre Cioranescu, reputado como o mellor biógrafo do “príncipe dos tradutores”, dedicouse a xebra-lo verdadeiro do que era lenda. Apoiándose en documentos auténticos, algúns dos cales eran inéditos, expurgou a biografía de Amyot das fábulas coas que o encomiaron os que poden cualificarse como novelistas da historia²², autores de historia-ficción ou de biografías edificantes (Cioranescu 1941: 7-15; Demaizière 1986: 50ss). Respecto das autobiografías e das memorias, xéneros propicios para os avogados *pro domo* e para os que tratan de amaña-las contas, ¿que historiador sería o bastante inxenuo para dar creto a todo o que os autores queren facernos crer?

En resumo, a historia da traducción non podería adopta-la maneira das crónicas nin dos anais que avanza de milésima en milésima, nin a dunha compilación indixesta de traduccions e retraduccions, nin a dunha colección de testemuños empíricos sobre a traducción, nin a dunha sucesión de relatos anecdóticos que non levan a ningures, nin a dunha serie de biografías de tradutores, tan útiles como poidan selo as boas biografías. Ademais, sendo a historia unha ciencia obxectiva que repousa sobre textos revisados²³, o histo-

21. [N]ous pensons que les principes énoncés par Dolet cristallisent certes une prise de conscience de la traduction comme activité spécifique mais ne constituent pas une étude, ils fondent à peine une science en raison de leur caractère succinct.

22. En particular, o abade de Saint-Réal (1639-1692).

23. O historiador rigoroso deberá multiplica-las peregrinaxes ás fontes *primarias*, *secundarias* ou *terciarias*, sen perder de vista esta xerarquía (Thuillier e Tulard 1993: 46-47), sen a cal é edificar sobre area e as súas hipóteses carecerán de fundamentos históricos. Adiantar feitos tirados dunha ou de varias probas documentais é unha maneira segura de evita-los discursos fabricados. Non afirmar nada que non se poida verificar e apoiar nos feitos, é o que fundamenta a historia como unha ciencia obxectiva.

riador da traducción debe saber resistir a unha triple tentación: a) A tentación retórica, que o induce a compoñer textos cheos de valentía, pensando que a historia é algo que pode provocar emocións, como cría Cicerón, cando o coidado da beleza e da elocuencia resulta máis importante cá verdade e a comprensión correcta. Na historia a brillantez nunca pode substituír unha proba documentada. b) A tentación política, que consiste en idealizalas persoaxes, en gaba-los xenios e en apiadarse do destino dos mártires da intolerancia (por exemplo, os tradutores queimados nas fogueiras da Inquisición). A miúdo, esta idealización sobresaie sobre un fondo de exaltación relixiosa, política ou nacional (facer vale-la superioridade dunha lingua nacional). A tentación política pode tamén toma-la forma dun requisitorio onde se filtran os xuízos sen indulxencia, o que non é moito mellor cós golpes de incensario das biografías dos turiferarios. c) A tentación ética, que transforma os libros de historia en recompilacións de máximas, ou en obras de moral, publicacións onde inzan os eloxios e as condenas. En breves palabras, o historiador da traducción non é nin abandeirado, nin xuíz, nin filósofo, nin moralista.

III. Escribi-la historia como os historiadores de profesión

Deixando de lado estas cinco maneiras de escribi-la historia da traducción, vexamos agora –será o meu terceiro e derradeiro punto– cómo cómpre concibi-la escritura da historia. Para isto, convén coñece-lo punto de vista dos historiadores universitarios contemporáneos sobre o tema. Sen entrar en pormenores (hai obras enteiras dedicadas a este aspecto da historiografía), digamos, seguindo a Collingwood (1956: 10-11) e forzando o tiro: a) que a historia é unha ciencia, isto é, que busca dar resposta ás hipóteses; b) que se interesa polos feitos e fazañas dos homes do pasado; c) que actúa mediante a interpretación dos feitos; e d) que constitúe un medio para que o home se coñeza mellor. Paul Veyne (1971: 10) di o mesmo cando escribe: «Les historiens racontent des événements vrais qui ont l'homme pour acteur; l'histoire est un roman vrai»²⁴, a condición de darlle á novela o sentido de relato verídico.

Centrémonos na palabra clave do proceso histórico: a interpretación. Como a filosofía, a teoloxía ou calquera ciencia natural, a historia é unha maneira de pensar, de argumentar. O seu obxecto non é o feito, cet «atome prétendu de l'histoire» (Febvre 1953: 7) «The facts of history are nothing, interpretation is everything», afirma Edward H. Carr (1964, 27), quen tamén escribe: «Interpretation /.../ is the life-blood of history» (ibid: 28). Hai que entender que a historia é esencialmente materia de interpretación. Por outra parte, igual cá traducción, que non se podería entender sen a interpretación

24. « Os historiadores refiren acontecementos verdadeiros que teñen como protagonista o home; a historia é unha novela verdadeira».

do sentido das palabras no seu contexto, do mesmo xeito, non se podería concibi-la historia sen a interpretación dos feitos na súa época. Interpreta-los feitos é darlles un sentido. En historia, é tamén darlles vida. «Les faits, écrit Georges Duby, sont relatifs; essentielle au contraire l'animation», par conséquent cette "chaleur" que l'historien /.../ reveille de son souffle et doit aviver sans cesse. C'est là sa tâche»²⁵ (Duby 1991: 74). ¿E como consegue o historiador darlles un sentido ós feitos? Conségueo procurando responder á pregunta «¿por que?». Dito doutro xeito, o estudio da historia ben entendida é o estudio das causas a fin de reconstruí-lo pasado de forma coherente²⁶.

Pero enumera-las causas non abonda para producir un traballo científico valioso. Cómpre así mesmo xerarquizarlas, clasificándoas por orde de importancia. Nesta clasificación estriba a argumentación en historia. A verdade histórica non é máis cá reconstrucción do que xa non é, pero esta reconstrucción debe ser auténtica e non mergullada nas brétemas da lenda e das invencións novelescas, como vimos ó tratar das anécdotas e das biografías. A historia, ó contrario da visión que tiña dela o propio Herodoto, non é unha sucesión de inquéritos. A historiografía tería nacido con Herodoto, como se sabe, na segunda metade do século V a.C., pero verdadeiramente só con Tucídides, vinte anos máis novo, nace a historia como ciencia. O mérito de Tucídides é o de introduci-lo método crítico en historia, practicando un exame sistemático das súas fontes de información²⁷. Para facelo, xa utilizaba a arma absoluta do coñecemento científico, a dúbida metódica. Ó contrario que Herodoto, Tucídides buscaba tamén de modo racional o encadeamento das causas inmediatas e afastadas, aínda que neste aspecto se lle apuxo falta de rigor. Percorrendo o pasado non se limitaba a plasma-la cronoloxía dos feitos e a súa faceta anecdótica senón que lles daba un significado realmente histórico (Carbonell 1993: 10) procurando as relacións explicativas e os vencellos que facilitaban a comprensión. Na miña opinión, é o verdadeiro pai da historia moderna.

Os historiadores modernos xa non procuran o descubrimento das leis universais²⁸ como pretendían face-los historiadores positivistas do século

25. «Os feitos, escribe Georges Duby, son relativos; a "animación", pola contra, é esencial, pois contén esa "calor" que o historiador /.../ esperta co seu alento e que debe ser avivada incesantemente. Ésa é a súa tarefa».

26. Téndese a substituí-la palabra «causa» polos vocábulos «explicación» ou «interpretación». Algúns historiadores, seguidores dun método funcionalista, buscan o «cómo» antes do «porqué» (Carr 1964: 88). O resultado é aparentemente o mesmo. O que interesa retermos aquí é o método.

27. Hai que ter conta de non confundi-la análise da fiabilidade das fontes de información ou das testemuñas e a crítica textual dos documentos dos arquivos (método exhaustivo, analítico e comparativo dos textos), que xurdiu no século XVII e foi aplicada por primeira vez por Jean Mabillon, autor de *De re diplomatica* (1681) (Carbonell 1993: 75; Bloch 1993: 120).

28. Hoxe en día xa nin os científicos formulan leis, limítanse a enunciar hipóteses que abren o camiño a novas investigacións, a novos avances científicos. A ciencia non ten como último obxecto o descubrimento de leis, senón a comprensión dos fenómenos.

XIX (Bloch 1993: 75). Conténtanse con tratar de desenleas-las causas, de comprender por qué e cómo se realizaron os sucesos do pasado, por qué e cómo os homes actuaron dunha maneira ou doutra, por qué e cómo unha determinada sociedade foi devecendo, despois de coñece-lo apoxeo do poderío e da gloria. Desenlean, ordenan, constrúen. Escribi-la historia é, esencialmente, procurar entender²⁹. «O concepto de verdade na historia modificouse porque o obxecto da historia mudou, porque a historia a partir de agora interésase menos polos feitos ca polas relacións » (Duby 1991: 78).

Pola súa parte, o historiador da traducción ha procurar, por exemplo, saber por qué os tradutores do século XVII e XVIII, na súa meirande parte, se abandonaron á práctica esnaquizadora da naturalización das obras estranxeiras, mediante os anacronismos sistemáticos; por qué os do século XIX, ó reaccionaren contra o etnocentrismo dos primeiros, procuraron máis ben descontextualiza-los lectores pondo de relevo o exotismo das obras estranxeiras, acentuando os contrastes e os efectos do arcaísmo e do afastamento. Leconte de Lisle, por exemplo, na súa traducción da *Ilíada* (1866) de Homero, produce un efecto de retroceso histórico ó non poñer en francés os nomes propios nin os topónimos da obra orixinal. Reproduce a súa fisionomía primitiva e mesmo a ortografía helénica³⁰. Na pluma do poeta-tradutor, Aquiles transfórma-se en Akhilleus, os aqueos en Akhaiens, Héctor en Hektôr, Ulises en Odysseus, Eneas en Ainéias, Príamo en Priamos, etc. Non é unha casualidade que un historiador que pertence ó mesmo período que Leconte de Lisle, Agustín Thierry (1795-1856), motivado tamén polo desexo de reconstruí-lo ambiente local, recorrese, nos seus *Récits des temps mérovingiens* (1840), ó mesmo procedemento. O historiador xermaniza os nomes merovingios inzándoos de consoantes e de aspiracións: Sighebert, Hilperik, Chlodowig, Chloter, Gonthramm, etc (Carbonell 1993: 87; Mounin 1994: 95). Sería interesante intentar tratar de saber se o tradutor coñecía a obra de Thierry.

Por outra parte, a periodización en historia é tamén unha hipótese do historiador. Non é un feito histórico e ten un carácter moi relativo. A validez deste aparello de traballo depende da interpretación que o historiador lles dea ós feitos. ¿Cando apareceu o capitalismo? Tantos historiadores, tantas partidas de nacemento (Bloch 1993: 177). ¿Cando se producen as primeiras auténticas traduccións na Idade Media? ¿Cando se pode dicir que remata o período das *belles infidèles*? Todo depende da noción de fidelidade que teña o historiador da traducción.

29. Para o historiador, «comprender, non é aclarar, simplificar, reducir a un esquema lóxico perfectamente nítido: trazar un deseño elegante e abstracto. Comprender é complicar. É enriquecer en fondura. É ampliar dato tras dato. É mergullarse na vida» (Febvre 1953:76).

30. Goethe (1749-1832) precedérao neste camiño, como se pode observar coa lectura do seu *Achilléide*, que imita os procesos homéricos.

É evidente tamén que os feitos ou as “fontes”³¹ do pasado non teñen un valor histórico. É sempre o historiador quen lles dá este valor. Ó facer isto, constrúe o seu obxecto, elabora os seus materiais. Velaquí un exemplo. Milleiros de persoas atravesaron o Rubicón antes e despois de César sen que iso constituíse un feito histórico. César atravesouno sen a autorización do Senado para ir á Galia cisalpina, decisión que desencadeou unha guerra civil. Ós ollos dun historiador este acontecemento reviste un valor histórico non en razón da importancia do personaxe –César atravesou outros moitos cursos de auga sen que os manuais de historia fixesen a menor mención– senón polo carácter atrevido, incluso provocador da súa decisión, e sobre todo, polas súas consecuencias. O feito histórico, o acontecemento, «n'existe jamais que par le rapport qu'on en fait» (Duby 1991: 154). A mesma regra aplícase á historia da traducción. O fundador do Québec, Samuel de Champlain, introduce en 1610 o mozo Étienne Brûlé na tribo dos Algonquinos para que aprenda a lingua e lle sirva logo de intérprete. Este feito reviste un carácter histórico, pois Champlain inaugura daquela (sen se decatar) a institución de “intérpretes-residentes”, é dicir de intérpretes que van vivir ás tribos autóctonas, que se visten ó xeito dos indios e acumulan as funcións de embaixadores, axentes comerciais e intermediarios lingüísticos.

O historiador da traducción preocupado de escribi-la historia como un historiador de profesión, deberá saber que o labor dun bo historiador consiste en acumular pacientemente feitos verídicos, reter e conserva-los máis pertinentes, logo reunilos loxicamente nunha rede coherente de causas e de efectos con forte valor explicativo. Velaí o que significa no senso moderno do termo, «escribi-la historia». A verdade histórica mana das lentas análises e sínteses do historiador. Á historia-compilación, á historia-cadro (anécdota), á historia-biografía, prefírirase a historia-pregunta, a historia-síntese, a historia-comprensión e a historia-explicación.

Na historia, como na traducción, a interpretación recorre necesariamente ós xuízos de valor. Todo historiador, por moi rigoroso que sexa, e a pesar da extensión das súas “rebuscas” nos arquivos e da fiabilidade da súa documentación, non pode escribi-la historia máis que a través dos filtros da súa reflexión e da súa percepción da realidade. Ó non practicar unha ciencia exacta, o historiador leva a cabo inevitablemente unha reapropiación crítica do pasado. Toda historia é elección. Isto non significa, sen embargo, que o historiador caia nunha subxectividade absoluta e poida reinventa-lo pasado ó seu xeito. Pode dicir cousas que son verdadeiras, e dicilas de maneira obxectiva. Deixémo-los escépticos pensar que a historia é a acumulación de cousas falsas ditas por xente que non estaba alí. Un historiador é obxectivo se

31. Marc Bloch (1993: 10) prefere “fontes” a “feitos”, “datos” a “documentos”; moitas das informacións históricas non aparecen como documentos escritos.

relata os feitos sen manipulalos nin disimular aqueles que supoñerían invalida-la súa tese, e se retén os mellores feitos, é dicir, os máis pertinentes segundo a súa hipótese de partida³². Ten que ser capaz, tamén, de supera-la visión estreita que lle impón a súa sociedade e a súa cultura, de desprenderse do seu modo de pensar, de evitar proxecta-las súas ideas, os seus sentimentos, as súas preocupacións de home do século XX nas mentes e nos corazóns dos homes e mulleres doutra época. O anacronismo é un pecado sen remisión do historiador.

Recordemos, para concluír, que contar historias –nos dous sentidos da expresión– non é escribi-la historia. Escribi-la historia da traducción consiste en achegala á historia intelectual, literaria e social, incluso política e económica, da época estudiada, preguntándose sobre o “¿como?” e o “¿porqué?” dos acontecementos do pasado. Os meus traballos sobre a historia da traducción no Canadá (Delisle, 1975, 1977, 1984, 1987, 1990), por exemplo, puxeron claramente de relevo a correspondencia que existe entre, por unha parte, o número de postos de traballo en traducción, as escalas de remuneración e o número de servicios que empregan a tradutores e, por outra parte, a lexislación lingüística, a situación económica e as tensións políticas entre o Québec francófono e o Canadá anglófono. As curvas desas variables presentan rechamantes correlacións. Este exemplo, tomado da historia recente, vale, *mutatis mutandis*, para calquera outro período da historia da traducción. Impónse unha contextualización ampla se se quere adquirir unha visión fiel dunha realidade histórica. Un feito non pode separarse das circunstancias históricas que o viron nacer. «Xamais, escribe Marc Bolch (1993:89), un fenómeno histórico se explica plenamente fóra do estudio do seu momento.» Sen este esforzo de contextualización, ¿como sería posible segui-lo fío das filiacións³³ ou das correntes de pensamento en traductoloxía? ¿Como se poderían establecer os fitos de ruptura, illa-los progresos levados a cabo, calibra-la importancia dun traductor ou medi-la influencia dunha tradución?

32. Non hai historia sen proxecto: «Quand on ne sait pas ce qu'on cherche, on ne sait pas ce qu'on trouve» (E. Dastre, citado por Febvre 1953: 59). «[T]oute recherche historique suppose, dès ses premiers pas, que l'enquête ait déjà une direction» (Bloch 1993: 109). E o máis difícil non é describi-lo que se ve (os datos históricos), senón ve-lo que cómpre describir (a interpretación dos datos). Con outras palabras, para face-la historia, é preciso saber pensar, pois trátase menos de atopar respostas que de facer boas preguntas.

33. O exemplo máis coñecido procede sen dúbida da filiación de Plutarco-Amyot-Montaigne. «[L'] un des plus signalés services d'Amyot à l'humanisme de son temps est, pour reprendre l'expression de Gustave Lanson, d'avoir rendu Montaigne possible, c'est-à-dire d'avoir permis à l'humanisme de s'humaniser [...]. Avec ce Montaigne nourri d'Amyot [...] l'humanisme français va apprendre à connaître l'homme "de bon biais", dans ce bréviaire des honnêtes gens qu'est désormais le Plutarque français» (Aulotte 1986: 186-187).

Con este propósito, é certo que teremos que baixar dos cumes e interesarnos polos tradutores, que, sen seren persoeiros, merecen sen embargo ser salvados do esquecemento. Michel Ballard (1992) xa comezou a facelo “rehabilitando”, é un falar, os tradutores Claude-Gaspard Bachet de Méziriac (1581-1638) e Gaspard de Tende (1618-1697). Lieven D’Hulst (1990) na súa antoloxía *Cent ans de théorie française de la traduction*, tirou da sombra un grande número de tradutores esquecidos entre os anos 1748 e 1847. Os historiadores que colaboraron na elaboración da obra *Les Traducteurs dans l’histoire*³⁴, Delisle e Woodsworth, fannos descubri-los tradutores que fixeron unha inmensa contribución: Yan Fu (China), Yesudas Ramachandra (A India), Joost van den Vondel (Holanda), Pierre Costa (Francia), Constance Garnett (Inglaterra), Judah ibn Tibbon (España) e moitos outros.

Por outra banda, a iconografía da traducción é un tema de investigación que ata o de agora interesou a moi poucos investigadores. Malia isto, o tema ben merece o interese dos estudiosos. Os tradutores non son sombras fantasmais, abstraccións, traballadores sen cara. As miñas pescudas, aínda en estado embrionario, sobre a iconografía da traducción reveláronme que existen magníficas miniaturas medievais que representan tradutores traballando no seu obradoiro ou ofrecendo a súa traducción a un rei ou á persoa que llela encargara, moitos monumentos erixidos á súa memoria, cadros de grandes mestres (rexistráronse máis de 1.300 lenzos coa imaxe de san Xerome), fotografías, gravados, esculturas, un baixorrelevo exipcio representando unha dobre figura dun intérprete (Kurz 1985, 1986a), un sartego romano cun intérprete (Kurz 1986b), selos de correos, postais, etc. En traducción, a iconografía non ten, sen dúbida, a importancia das ciencias auxiliares dos estudos históricos, como a epigrafía, a numismática, a heráldica, a onomástica, a xenealoxía, pero sería unha equivocación excluila do campo dos estudos diacrónicos da traducción. En moitas ocasións puiden constata-la utilidade pedagóxica destes documentos iconográficos.

Como puideron comprender, son un firme partidario dunha visión ampla da historiografía da traducción. Tódolos eixes de investigación, tódalas pistas e hipóteses válidas, parécenme lexítimas. Incluso por mor da novidade da materia cómpre non rodeala de murallas e pechala nun espacio demasiado estreito, converténdoa, coma tal, só nunha parte da literatura. Sería tamén restrinxi-la historia da traducción limitala a se-la historia das teorías “antigas” da traducción. Cómpre interesarse polo estudo da evolución das nocións que serviron de apoio á reflexión sobre a traducción; pero

34. Realizado polo Comité para a Historia da Traducción da FIT; este colectivo, no que colaboraron uns cincuenta historiadores da traducción duns vinte países, aborda a historia desde un punto de vista temático dando a coñecer algúns dos principais papeis xogados polos tradutores na evolución dos coñecementos, das ideas e das culturas: invención de alfabetos, xénese das linguas, emerxencia de literaturas nacionais, difusión de coñecementos, propagación de relixións, etc.

demasiados conceptos, demasiada doutrina³⁵, põñennos no risco de facernos esquece-lo esencial, é dicir, a vida. Ademais, a historia é ante todo restitución da vida. As páxinas dos libros de historia deben facer nacer vida, vida histórica, da que fala Michelet. Por outra parte, na súa acepción etimolóxica, a palabra “historia” ¿non designa as preguntas sobre a vida real? Hai moitas vidas sen historia, pero non debe haber historia sen vida.

Permítaseme citar, para rematar, o historiador francés Lucien Febvre³⁶. O que el di da historia resume á vez o contido do meu propósito e a miña concepción da historia da tradución. «[L'] histoire, écrit Febvre, est une science de la vie. Et c'est bien la vie qu'elle prétend reconstituer. Le médecin n'étudie pas le cadavre parce qu'il est cadavre. Il l'étudie parce qu'il explique la vie»³⁷ (cité par Thuillier et Tulard 1993: 90).

BIBLIOGRAFÍA

- AULOTTE, Robert (1986), «Amyot et l'humanisme français du XVIe siècle», en M. Balard (dir.) (1986), *Fortunes de Jacques Amyot*, Paris, Nizet : 181-190.
- BALLARD, Michel (dir.) (1986), *Fortunes de Jacques Amyot*, Paris, Nizet.
- BALLARD, Michel (1992), *De Cicéron à Benjamin. Traducteurs, traductions, réflexions*, coll. «Étude de la traduction», Lille, Presses Universitaires de Lille.
- BALLIU, Christian (1994-1995), «Saint Jérôme, ou quand la métaphore traduit le doute», dans *Équivalences* (revue de l'ISTI, Bruxelles), vol. 24, no 2 (1994) e vol. 25, nos 1-2 (1995).
- BLOCH, Marc (1993), *Apologie pour l'histoire ou Métier d'historien*, nova edición crítica preparada por Étienne Bloch, limiar de Jacques Le Goff, Paris, Armand Colin.
- CARBONELL, Charles-Olivier (1993), *L'Historiographie* (c1981), coll. «Que sais-je?», no 1966, Paris, PUF.
- CARR, Edward H. (1964), *What is History?* (c1961), New York, Alfred A. Knopf.

35. «Les historiens, escribe Christian Balliu (1994-1995: 66), et le domaine de la traduction ne constitue pas une exception, tentent trop souvent d'embrigader la pensée des auteurs dans un schéma théorique étriqué, et ce pour des raisons de commodité articulatoire.»

36. Cofundador, con Marc Bloch (1884-1944), dos *Annales d'histoire économique et sociale* (1929), Lucien Febvre (1878-1956) expuxo en *Combats pour l'histoire* (1953) a súa concepción da historia, comprendida como unha síntese de elementos políticos, económicos, sociais, relixiosos, culturais e mentais. Bloch e Febvre foron os dous grandes autores da renovación da historia entre as dúas guerras mundiais.

37. «A historia, escribe Febvre, é unha ciencia da vida. É por suposto a vida a que se pretende reconstruír. O médico non estudia o cadáver por ser cadáver. Estúdiao porque explica a vida” (citado por Thuillier et Tulard 1993: 90).

- CARY, Edmond (1963), *Les Grands traducteurs français*, Genève, Georg & Cie.
- CHAN SIN-WAI et POLLARD, David E. (dir.) (1995), *An Encyclopaedia of Translation. Chinese-English, English-Chinese*, Hong Kong, The Chinese University Press.
- CHAVY, Paul (1988), *Traducteurs d'autrefois. Moyen Âge et Renaissance*, Paris/Genève, Champion/Slatkine, t. i.
- CHRISTMANN, Hans Helmut (1987), «Quelques remarques sur l'histoire de la linguistique», dans *Historiographia Linguistica*, 14, 3 : 235-241.
- CICÉRON (1921), *Du meilleur genre d'orateurs [De optimo genere oratorum, 46 av. j.-c.]*, traduction e notas de Henri Bornecque, Paris, Les Belles Lettres.
- CIORANESCU, Alexandre (1941), *Vie de Jacques Amyot d'après des documents inédits*, Paris, Librairie E. Droz.
- COLLINGWOOD, R. G. (1956), *The Idea of History* (c1946), London/Oxford /New York, Oxford University Press.
- DELABASTITA, Dirk et D'HULST, Lieven (dir.) (1993), *European Shakespeares. Translating Shakespeare in the Romantic Age*, Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins Publishing Co.
- DELISLE, Jean (1975), *Les Interprètes sous le régime français, 1534-1760*, memoria inédita de doutoramento presentada na Universidade de Montréal.
- (1977), «Les pionniers de l'interprétation au Canada», en *Meta*, 22, 1: 5-14.
- (1984), *Au coeur du dialogue canadien. Historique du Bureau des traductions du gouvernement canadien, 1934-1984*, Ottawa, Secrétariat d'État.
- (1987), *La Traduction au Canada / Translation in Canada, 1534-1984*, Ottawa, Presses de l'Université d'Ottawa.
- (1990), *Les Alchimistes des langues. Société des traducteurs du Québec (1940-1990)*, Ottawa, Les Presses de l'Université d'Ottawa.
- DELISLE, Jean et WOODSWORTH, Judith (1995), *Les Traducteurs dans l'histoire*, coll. «Pédagogie de la traduction», Ottawa/Paris, Les Presses de l'Université d'Ottawa/Éditions Unesco.
- (1996), *Répertoire mondial des historiens de la traduction / International Directory of Historians of Translation*, publicación do Comité pola historia da traducción (FIT), 3e éd. (1ère éd. 1991, 2e éd. 1993). Distribuído pola secretaria da FIT, en Viena.
- DUBY, Georges (1987), *Le Moyen Âge. De Hugues Capet à Jeanne D'Arc, 987-1460*, coll. «Histoire de France Hachette», Paris, Hachette.
- (1991), *L'Histoire continue*, Paris, Éditions Odile Jacob.
- DEMAIZIERE, Colette (1986), «Les étudiants au XVIe siècle: leurs difficultés matérielles», en M. Balard (dir.) (1986), *Fortunes de Jacques Amyot*, Paris, Nizet: 39-55.
- D'HULST, Lieven (1990), *Cent ans de théorie française de la traduction. De Batteux à Littré (1748-1847)*, Lille, Presses Universitaires de Lille.
- (1991), «Pourquoi et comment écrire l'histoire des théories de la traduction?», dans M. Jovanovic (dir.) (1991), *La Traduction, profession créative*,

- (actes du XIIIe Congrès mondial de la FIT, Belgrade, 1990), Belgrade, Prosveta: 57-62.
- (1994), «Enseigner la traductologie: pour qui et à quelles fins?», en *Meta*, 39, 1: 8-14.
- FEBVRE, Lucien (1953), *Combats pour l'histoire*, Paris, Armand Colin.
- HORGUELIN, Paul (1981), *Anthologie de la manière de traduire. Domaine français*, Montréal, Linguattech.
- KELLY, Louis G. (1979), *The True Interpreter. A History of Translation Theory and Practice in the West*, Oxford, Blackwell.
- KOERNER, Konrad (dir.) (1978a), *Toward a Historiography of Linguistics. Selected Essays*, Amsterdam Studies in the Theory and History of Linguistic Science, Series III-Studies in the history of linguistics, Amsterdam, John Benjamins Publishing Co.
- (1978b), «Toward a Historiography of Linguistics: 19th and 20th Century Paradigms», en K. Koerner (dir.) (1978a), *Toward a Historiography of Linguistics. Selected Essays*, Amsterdam, John Benjamins Publishing Co.: 21-54.
- KURZ, Ingrid (1985), «The Rock Tombs of the Princes of Elephantine. Earliest references to interpretation in Pharaonic Egypt», en *Babel*, 31, 4: 213-218.
- (1986a), «Das Dolmetscher-Relief aus dem Grab des Haremhab in Memphis. Ein Beitrag zur Geschichte des Dolmetschens in alten Ägypten», en *Babel*, 32, 2: 73-77.
- (1986b), «Dolmetschen im alten Rom», en *Babel*, 32, 4 : 215-220.
- LAMBERT, José (1993a), «Anthologies et historiographie», en *Target*, 5, 1 : 89-96.
- (1993b), «History, Historiography and the Discipline. A Programme», en Y. Gambier et J. Tommola (dir.) (1993), *Translation & Knowledge, Scott IV*, (Actes du 4e symposium scandinave sur la théorie de la traduction, Turku, 1992), Grafia Oy, Turku : 3-26.
- LEFEVERE, André (1993), «Discourses on Translation: Recent, Less Recent and to Come», en *Target*, 5, 2 : 229-241.
- MOUNIN, Georges (1963), *Les Problèmes théoriques de la traduction*, coll. «Bibliothèque des idées», Paris, Gallimard.
- (1976), «Les opérations de la traduction» (c1971), en *Linguistique et traduction*, Bruxelles, Dessart et Mardaga, éditeurs: 89-95.
- (1994), *Les Belles infidèles* (c1955), coll. «Étude de la traduction», Lille, Presses Universitaires de Lille.
- RADO, György (1964), «La traduction et son histoire», en *Babel*, 10, 1: 15-16.
- (1967), «Approaching the History of Translation», en *Babel*, 13, 3: 4-8.
- (1985), «Basic Principles and Organized Research of the History, Theory and History of Theory of Translation», en H. Bühler (dir.), *Le Traducteur et sa place dans la société* (actes du Xe Congrès mondial de la FIT, 1984), Vienne, W. Braumüller: 305-307.
- RENER, Frederick M. (1989), *Interpretatio: Language and Translation from Cicero to Tytler*, Amsterdam Atlanta, Rodopi.

- ROBINS, Robert H. (1978), Foreword, dans K. Koerner (dir.) (1978a), *Toward a Historiography of Linguistics. Selected Essays*, Amsterdam, John Benjamins Publishing Co.: ix-xiii.
- SAVORY, Theodore (1968), *The Art of Translation* (c1957), Boston, The Writer, Inc..
- THUILLIER, Guy et TULARD, Jean (1990), *Les Écoles historiques*, coll. «Que sais-je?», no 2506, Paris, PUF.
- (1991), *Le Métier d'historien*, coll. «Que sais-je?», no 2615, Paris, PUF.
- (1993), *La Méthode en histoire* (c1986), coll. «Que sais-je?», no 2323, Paris, PUF.
- TRUEMAN, John H. (1967), *The Anatomy of History*, Toronto, J. M. Dent & Sons.
- VAN HOOFF, Henri (1991), *Histoire de la traduction en Occident*, coll. «Bibliothèque de linguistique», Paris/Louvain-la-Neuve, Éditions Duculot.
- VEYNE, Paul (1971), *Comment on écrit l'histoire, essai d'épistémologie*, Paris, Le Seuil.